Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyi

Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi

(Elmi-analitik məqalə)

Tarixi irs və müasir urbanizasiya:

Azərbaycanın Şəhərsalma Strategiyası

Sevda Axundova
ADPU-nin Azərbaycan Dövlət Pedoqoji Kolleji Sosial Məsələlər və İctimaiyyətlə əlaqələr üzrə direktor müavini

Şəhərlərin yaranması insan sivilizasiyasının ən mühüm mərhələlərindən biri hesab olunur. Köçəri həyat tərzindən oturaq həyata keçid, əkinçilik və maldarlığın inkişafı, ticarət yollarının formalaşması və ictimai münasibətlərin mürəkkəbləşməsi şəhərlərin təşəkkülünü zəruri etmişdir. Şəhər yalnız yaşayış məkanı deyil, həm də iqtisadi, inzibati, dini və mədəni mərkəz kimi formalaşmışdır. Bu baxımdan şəhərsalma insanın məkan üzərində şüurlu idarəetmə bacarığının nəticəsi kimi meydana çıxmış və zamanla elmi-praktik sahəyə çevrilmişdir.

1. Qədim şəhərlərin yaranması və şəhərsalmanın ilkin tətbiqi

Tarixi və arxeoloji mənbələr göstərir ki, eramızdan əvvəl IV–III minilliklərdə Mesopotamiya ərazisində Uruk, Ur və Babil kimi şəhərlər formalaşmışdır. Bu şəhərlərin planlı şəkildə salınması, müdafiə divarları ilə əhatələnməsi, mərkəzdə məbədlərin və inzibati binaların yerləşdirilməsi şəhərsalmanın ilkin mərhələdən sistemli xarakter daşıdığını sübut edir. Küçələrin istiqamətli salınması və yaşayış məkanlarının sosial təbəqələşməyə uyğun təşkili məkanın şüurlu planlaşdırılmasının göstəricisi idi.

Qədim Yunanıstanda şəhərsalma daha sistemli elmi xarakter aldı. Miletli Hippodamus of Miletus tərəfindən irəli sürülmüş torşəkilli (şahmatvari) plan küçələrin düz xətlər üzrə salınmasını, ictimai meydanların (aqoraların) yaradılmasını və funksional zonalaşmanı təmin edirdi. Bu model sonradan Roma şəhərsalmasında inkişaf etdirildi; romalılar su kəmərləri, kanalizasiya sistemləri, yollar və forumlar vasitəsilə şəhər infrastrukturu anlayışını formalaşdırdılar.

Orta əsr İslam şəhərlərində mərkəzdə məscid və bazar yerləşir, yaşayış məhəllələri isə dar, kölgəli küçələr boyunca salınırdı. Bu planlaşdırma həm iqlim xüsusiyyətlərinə, həm də sosial-mədəni dəyərlərə uyğun idi. Azərbaycan ərazisində qədim Qəbələ, Bərdə, Naxçıvan və Şamaxı şəhərləri bu urbanistik ənənələrin parlaq nümunələridir.

2. Şəhərsalma və memarlıq anlayışı

Şəhərsalma — insanların yaşaması, işləməsi və sosial fəaliyyət göstərməsi üçün yaşayış məkanlarının planlı təşkili və uzunmüddətli inkişaf modelinin hazırlanmasıdır. Bu sahə ərazilərin funksional bölgüsünü (yaşayış, sənaye, istirahət və ictimai zonalar), nəqliyyat sistemini, mühəndis-kommunikasiya xətlərini, yaşıllıq sahələrini və digər infrastruktur elementlərini kompleks şəkildə nəzərdən keçirir. Şəhərsalmanın əsas məqsədi təhlükəsiz, ekoloji cəhətdən sağlam və sosial baxımdan balanslı mühit formalaşdırmaqdır.

Memarlıq isə bina və qurğuların layihələndirilməsi və inşası ilə bağlı sənət və elmdir. Memarlıq funksionallıqla estetikanın vəhdətidir. Memar məkanın texniki həllini deyil, həm də onun estetik, psixoloji və mədəni kontekstini nəzərə alır.

Sadə şəkildə ifadə etsək: Memarlıq — ayrı-ayrı binaların layihələndirilməsi və bədii həllidir. Şəhərsalma — həmin binaların və məkanların bütöv şəhər sistemində planlı təşkilidir. Bu iki sahə qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlayır və insan həyatının fiziki-estetik mühitini formalaşdırır.

3. Azərbaycanın şəhərsalma və memarlıq irsi

Azərbaycanın şəhərsalma mədəniyyəti onun coğrafi mövqeyi ilə sıx bağlıdır. Böyük İpək Yolu üzərində yerləşməsi şəhərlərin planlaşdırılmasına və memarlıq üslubuna təsir göstərmişdir. Gəncə, Bakı və Təbriz kimi şəhərlər həm iqtisadi, həm də siyasi-mədəni mərkəzlər kimi inkişaf etmişdir.

Orta əsr memarlıq məktəbinin görkəmli nümayəndəsi Əcəmi Naxçıvani Azərbaycan memarlığında funksionallıq, simvolizm və estetik harmoniyanın vəhdətini yaratmışdır.

Azərbaycanın şəhərsalma irsi beynəlxalq səviyyədə də tanınmışdır. İçərişəhər, Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi, Qız Qalası və Şəkinin tarixi mərkəzi və Xan sarayı kimi abidələr qədim və orta əsr şəhər mədəniyyətinin canlı nümunələridir.

Müstəqillik dövründə paytaxtın memarlıq siması keyfiyyətcə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Heydər Əliyev Mərkəzi, Alov Qüllələri və Bakı Ağ Şəhər layihələri müasir memarlıqla milli məkan düşüncəsinin sintezini nümayiş etdirir.

4. Postmünaqişə mərhələsi və yeni urbanistik model

44 günlük Vətən müharibəsindən sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirilən yenidənqurma işləri şəhərsalma siyasətinin yeni mərhələsini formalaşdırmışdır. "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı" çərçivəsində "ağıllı şəhər" və "ağıllı kənd" konsepsiyaları tətbiq olunur.

Bu yanaşma yalnız bərpa deyil, eyni zamanda dayanıqlı və ekoloji əsaslara söykənən yeni urbanistik modelin qurulmasını nəzərdə tutur.

5. Qlobal kontekst və müasir çağırışlar

Müasir şəhərsalma davamlılıq, ekoloji tarazlıq, sosial ədalət və ictimai iştirakçılıq prinsiplərinə əsaslanır. Avropa şəhərlərində — Paris, Roma, Praqa — tarixi irsin qorunması və uzunmüddətli strategiyalar ön plandadır.

Şimal Avropa şəhərləri — Kopenhagen və Amsterdam — ekoloji dayanıqlılıq və velosiped infrastrukturunun inkişafı ilə seçilir.

Asiyada Tokio və Sinqapur sürətli urbanizasiya ilə planlı inkişaf arasında balans yaratmağı bacarmışdır.

Azərbaycanın qlobal urbanistik gündəmdə artan rolu 2026-cı ildə Bakıda keçiriləcək 13-cü Ümumdünya Şəhərsalma Forumu (WUF-13) ilə təsdiqlənir. 2026-cı ilin "Şəhərsalma və Memarlıq İli" elan edilməsi şəhər mühitinin dövlət inkişaf strategiyasında prioritet istiqamətə çevrildiyini göstərir.

Şəhərsalma və memarlıq insan sivilizasiyasının inkişaf trayektoriyasını əks etdirən fundamental sahələrdir. Qədim Mesopotamiya şəhərlərindən müasir Bakıya qədər uzanan inkişaf xətti göstərir ki, şəhər mühiti yalnız fiziki məkan deyil, həm də sosial-mədəni sistemdir.

Azərbaycanın şəhərsalma siyasəti tarixi irsin qorunması ilə müasir urbanistik prinsiplərin uzlaşdırılmasına əsaslanır. 2026-cı ilin "Şəhərsalma və Memarlıq İli" elan edilməsi isə bu sahənin milli inkişaf strategiyasında mühüm ideoloji və praktik istiqamət kimi müəyyənləşdirildiyini təsdiq edir.

Beləliklə, şəhər yalnız tikililər toplusu deyil, dövlətçilik düşüncəsinin, ictimai rifahın və mədəni yaddaşın maddiləşmiş formasıdır.

Qədim Bakının memarlıq irsi yalnız qalalar, məscidlər və yaşayış binaları ilə məhdudlaşmır; şəhərin park və bağları da onun urbanistik kimliyinin ayrılmaz hissəsidir. Bu baxımdan vaxtilə "Molokan bağı" kimi tanınan, hazırda isə Xaqani bağı adı ilə məşhur olan tarixi park Bakı şəhərinin landşaft-memarlıq tarixində mühüm yer tutur. 2026-cı ilin "Şəhərsalma və Memarlıq İli" elan edilməsi fonunda bu məkanın tarixi təkamülü şəhər mühitinin formalaşma mərhələlərini öyrənmək baxımından xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Müasir şəhərsalma siyasəti və beynəlxalq əməkdaşlıq

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 22 dekabr 2025-ci il tarixli sərəncamı ilə 2026-cı ilin "Şəhərsalma və Memarlıq İli" elan olunması şəhər mühitinin strateji inkişaf prioriteti kimi müəyyənləşdirildiyini göstərir.

Bu kontekstdə 17–22 may 2026-cı il tarixlərində Bakıda keçiriləcək 13-cü Ümumdünya Şəhərsalma Forumu (WUF13) xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Forum UN-Habitat çərçivəsində təşkil olunur və davamlı, təhlükəsiz şəhər modellərinin müzakirəsi üçün qlobal platforma rolunu oynayır. Azərbaycan 2025–2029-cu illər üçün UN-Habitat İcraiyyə Şurasına üzv seçilmişdir ki, bu da ölkənin beynəlxalq urbanistik proseslərdə artan rolunu təsdiqləyir.

"Bakı şəhərinin 2040-cı ilədək inkişafına dair Baş planı" nda çoxmərkəzli inkişaf modelinin tətbiqi nəzərdə tutulur. Bu yanaşma şəhər sosiologiyasında irəli sürülmüş konsentrik zonalar nəzəriyyəsi ilə səsləşir. Sözügedən model XX əsrdə Çikaqo məktəbinin nümayəndəsi Ernest Burgess tərəfindən irəli sürülmüşdür və şəhərin sosial-iqtisadi zonalara bölünməsi prinsipinə əsaslanır...

(ardı gələn sayımızda)

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyinin maliyyə dəstəyi ilə çap olunur